

Weduwenhuizen in Arnhem

Naam : René Arendsen

Studentnummer : 3414418

Jaar : 2012

Vak : Onderzoeksseminar III – Keeping it in the Family

Docenten: Tine de Moor, Jacco Zuiderduijn

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3.
2. De sociaal economische omstandigheden in Arnhem tijdens de vroegmoderne tijd in vogelvlucht	7.
3. Een kijkje in de Arnhemse weduwenhuizen	10.
4. Een reis langs instellingen voor arme, oude vrouwen in de Republiek	22.
5. Conclusie	26.
6. Literatuurlijst	28.
7. Bijlagen	30.

Afbeeldingen titelpagina:

Links: Het Bentincks weduwenhuis voor de Tweede Wereldoorlog

Rechts: Het voormalige weduwenhuis Over den Broeren in 2012

Inleiding

Door Menschen Liefde Ontgloed,
Liet een der Braafste Vrouwen
Voor Zugtende Ouderdom
Hier eene Woning Bouwen
Herbouwd in den Jaare 1791
Wanneer Huismeesteren Waaren
De Burgemeesters,
H. Brantsen en G. Umbgrove

Midden in de binnenstad van Arnhem, op een steenworp afstand van de Markt en in de schaduw van de grote Eusebiuskerk is deze tekst te lezen op de gevel van een historisch gebouw dat ternauwernood de Slag om Arnhem in 1944 heeft overleefd. Honderden argeloze Arnhemmers gaan dagelijks aan deze gevelsteen in de Broerenstraat voorbij zonder oog te hebben voor de woorden die boven de ingang van de huidige horlogerie en antiekzaak te lezen staan. Toch is het een tekst waarachter een omvangrijk en interessant verleden schuil gaat. Direct daarboven en boven het venster op de eerste etage prijkt een tweede gevelsteen met daarop de tekst:

Stichting van Naell Tynnegieter
AD 1562

Onder deze naam stond het weduwenhuis 'Over den Broeren' in Arnhem ook wel bekend. Het was niet het enige in zijn soort dat tijdens de vroegmoderne periode in de Gelderse hoofdstad te vinden was. In totaal werden er volgens diverse algemene geschiedschrijvingen over Arnhem zeven weduwenhuizen in de stad gesticht tussen 1500 en 1750. Het Gelders Archief noemt er in ieder geval zes.¹ Dit zijn naast het weduwenhuis Over den Broeren (ca. 1564), het Bantincks weduwenhuis (ca. 1538), het J. van Berchems of Rooms Katholieke weduwenhuis (ca. 1575), het Leyendeckers Weduwenhuis (ca. 1587), het Nassausch Weduwenhuis (ca. 1606) en het Van Dortmondts weduwenhuis (ca. 1744). In de literatuur is ook nog sprake van het Middachter weduwenhuis (ca. 1640). Deze instellingen hebben met elkaar gemeen dat ze gratis onderdak boden aan oudere dames. Het waren particuliere initiatieven van rijke Arnhemmers die na hun dood (een deel van) hun vermogen nalieten om opvang voor arme, oude vrouwen te garanderen.

¹ Gelders Archief (GA) , 2001, Gasthuizen en Gilden in Arnhem (GGA), Inleiding

Veel meer is er over de Arnhemse weduwenhuizen niet bekend. Er is in ieder geval nog nooit een algemeen onderzoek over deze vorm van armenzorg verschenen. Dat is jammer, omdat we de term ‘weduwenhuizen’ in andere Nederlandse steden niet of nauwelijks tegenkomen. Überhaupt is er weinig onderzoek gedaan naar armenzorg in Arnhem. Deze blinde vlek in de Nederlandse geschiedschrijving wordt algemeen erkend. ‘Van Amsterdam, ’s-Hertogenbosch en Leiden ... weten we behoorlijk wat af, van armenzorg in Arnhem, Hattum of Groningen bijna niks.’² Sinds de historicus Maarten Prak deze zin in 1998 opschreef, is er het één en ander veranderd. Naar de armenzorg in Groningen is in 2009 uitgebreid onderzoek gedaan door Albert Buursma. Hij schreef het boek *‘Dese bekommerlijke tijden’ Armenzorg, armen en armoede in de stad Groningen 1594-1795*. Ook voor Leeuwarden en Zwolle zijn de laatste vijftien jaar omvangrijke studies over de armenzorg verschenen met de titels *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* van Joke Spaans en *Zorg voor de kost : armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle, 1650-1700* door Hilde van Wijngaarden. Arnhem is de laatste hoofdstad van een volwaardig landgewest in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden waarover we nog steeds weinig weten als het gaat om armenzorg.

Een onderzoek naar de Arnhemse weduwenhuizen kan een mooi startpunt zijn. Zeven sociale instellingen speciaal voor weduwen binnen één middelgrote stad, terwijl we dergelijke gasthuizen onder die naam in andere steden niet of nauwelijks tegenkomen, lijkt te wijzen op een unieke situatie. Maar in hoeverre is dat daadwerkelijk zo?

Om deze vraag te beantwoorden wil ik in de eerste plaats de sociaal economische omstandigheden in Arnhem tijdens de vroegmoderne periode in vogelvlucht schetsen. Wat was Arnhem in deze eeuwen voor een stad en zijn er aanwijzingen die duiden op bijzondere omstandigheden? Om daar achter te komen richt ik mij uitsluitend op de sociaal economische hoofdstukken in de algemene geschiedschrijvingen over Arnhem. Vervolgens wil ik in hoofdstuk twee een precieze omschrijving geven van wat een weduwenhuis was. Ik neem daarbij het zogenoemde weduwenhuis Over den Broeren als richtlijn, omdat daar de meeste documenten over te vinden zijn in het Gelders Archief. Zo zijn de volledige series rekeningen uit de periodes 1611 – 1671, 1701 – 1730 en 1775 – 1799 van deze stichting nog beschikbaar. Om een breder beeld te krijgen, zal ik vervolgens ook kijken naar de andere twee instellingen waarvan enkele stukken in het Gelders archief te vinden zijn. Dit zijn het Nassausch weduwenhuis en het Van Dortmonds weduwenhuis. Het belangrijkste doel dat ik

² M. Prak, *Armenzorg 1500-1800, Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag, 1998), 52.

mij bij dit hoofdstuk stel, is de lezer een inkijkje geven in deze op het eerste gezicht unieke sociale instellingen in de Republiek. Daarbij wil ik twee vragen beantwoorden om te zien of de weduwenhuizen als instelling en hun talrijke aanwezigheid in Arnhem ook werkelijk zo uniek zijn. Hoeveel vrouwen woonden in totaal in de weduwenhuizen en waren zij ook daadwerkelijk weduwe?

Deze laatste twee vragen staan centraal in de vergelijking tussen de weduwenhuizen in Arnhem en andere sociale instellingen voor oude vrouwen in verschillende steden van de Republiek. Deze vergelijking wil ik maken in het laatste hoofdstuk voor de conclusie. Ik put daarbij uit de eerder genoemde studies naar armenzorg in Groningen, Zwolle en Friesland, maar ik kijk ook naar de situatie in het westen van de Republiek. Vooral Leiden dient daarbij als voorbeeld.

Over armenzorg in Arnhem weten we nog weinig, maar ik hoop met deze studie naar de weduwenhuizen een klein deel van het gat in onze kennis te dichten.

Broerenstraat rond 1900. Het vierde gebouw aan de linkerkant is het huis Over den Broeren.

Het huis Over den Broeren aan de Broerenstraat in 2012.

1. De sociaal economische omstandigheden in Arnhem tijdens de vroegmoderne tijd in vogelvlucht

'Mooi ligt de stad Arnhem voor den wandelaar, die van den hoogen rand der Veluwe haar diep beneden zich ziet liggen ... Door de schoonheid zal ook de middeleeuwsche wandelaar getroffen zijn, die, meer nog dan thans het geval is, aangetrokken werd door die sfeer van heiligheid, welke uitstraalde van al die torens, kerken en kapellen, waarvan er in onze dagen nog maar zoo weinige zijn overgebleven. Eng omsloten door haar wallen lag daar in vroegere eeuwen de stad Arnhem.'³

Opvallend aan dit citaat uit een gedenkboek uit 1933 naar aanleiding van het feit dat Arnhem zevenhonderd jaar eerder stadsrechten verkreeg, is dat de auteur al voor de verwoestingen uit de Tweede Wereldoorlog sprak over de teloorgang van het middeleeuwse stadsbeeld. Bezoekers van de Gelderse hoofdstad zullen bij hun eerste kennismaking niet getroffen worden door de schoonheid van de historische binnenstad. Al in de negentiende eeuw wilde het stadsbestuur zo veel mogelijk van het historische stadsbeeld verwijderen. Na de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden groeide de bevolking van Arnhem snel. Voor het eerst sinds de middeleeuwen liet het stadsbestuur weer krachtig ondernemerschap zien waardoor de Gelderse hoofdstad aantrekkelijker werd voor nieuwe inwoners.⁴

Om een korte schets te geven van de sociaaleconomische situatie van Arnhem in de vroegmoderne tijd kijk ik hier naar twee onderdelen: het inwoneraantal en de armenzorg, zoals die voornamelijk door instellingen werd geboden. Het inwoneraantal is een goede indicator voor de welvaart in de stad. Officiële volkstellingen zijn tot 1800 niet gedaan. De aantallen zijn dus schattingen bijvoorbeeld op basis van veetellingen. Op basis daarvan kunnen we zeggen dat de stad Arnhem in 1526 ongeveer 5000 inwoners telde.⁵ In de zestiende eeuw kwam de rivierhandel door verzanding van de Rijn steeds verder stil te liggen. Dat betekende dat de Arnhemse economie vanaf die periode vooral draaide om de landbouw. Een andere invloedrijke factor was het leger. Na 1600 werd Arnhem steeds belangrijker voor de landverdediging van de Republiek. Militairen vormden een groot aandeel in de bevolking. In de zeventiende eeuw behoorde dertig procent van de inwoners tot een soldatenfamilie. De stijging tot ruim 9000 inwoners rond 1640 kwam hoofdzakelijk door de groei van het garnizoen. Over het algemeen schommelde het totale inwoneraantal van

³ D.P.M. Graswinckel, Een wandeling door Arnhem in vroegere eeuwen, In: *Arnhem zeven eeuwen stad* (Arnhem, 1933), 123.

⁴ P.M.M. Klep, Economische en sociale ontwikkelingen, In: *Arnhem van 1700 tot 1900* (Utrecht, 2009), 170.

⁵ P.M.M. Klep, De economische en sociale ontwikkeling 1550-1700, In: *Arnhem tot 1700* (Utrecht, 2008), 194.

Arnhem in de zeventiende eeuw rond de 7000 inwoners.⁶ De prominente aanwezigheid van het garnizoen geeft daarbij een vertekend beeld. Als we kijken naar de immigratiecijfers dan zien we dat Arnhem in deze periode nauwelijks commerciële aantrekkingskracht uitoefende. Zelfs in het meest gunstige decennium, 1641-1650, krijgen slechts 96 nieuwkomers de burgerstatus. In Nijmegen en Deventer lag dat aantal met respectievelijk 316 en 414 veel hoger.⁷ Over het aantal weduwen in de stad zijn gedurende de vroegmoderne periode geen cijfers bekend. Er zijn geen aanwijzingen dat het er onevenredig veel zouden zijn geweest. Het enige dat ik mij kan voorstellen, is dat het grote aantal militairen dat aanwezig was in de stad, wellicht een groot aantal weduwen tot gevolg had.

We kunnen op basis van deze gegevens vaststellen dat Arnhem in de zeventiende eeuw een weinig welvarende stad was. Pas in de achttiende eeuw trad een licht herstel op. Door het Pannerdens kanaal kwam de rivierhandel tussen Amsterdam en Duitsland weer op gang. Ook de positie van gewestelijke hoofdstad buite Arnhem na 1700 beter uit. Hoewel de stad traditioneel hoofdstad van het Veluws kwartier was en de centrale regeringsorganen, zoals het Hof van Gelre en Zutphen, al sinds de eerste helft van de zestiende eeuw in Arnhem gevestigd waren, trok dat pas na 1700 invloedrijke Nederlanders aan. Arnhem kreeg een meer hoofdstedelijk karakter en dit legde de basis voor de bloeitijd van Arnhem in de negentiende eeuw.⁸ Het inwoneraantal lag tussen 1700 en 1800 rond de achtduizend. Het aandeel van het garnizoen was daarbij sterk afgenomen.⁹

Cijfers over armenzorg in Arnhem zijn zo mogelijk nog lastiger te geven. Zoals in veel andere vroegmoderne steden was er ook in de Gelderse hoofdstad een lappendeken aan sociale instellingen ontstaan. Vanaf de middeleeuwen waren er tenminste vier gasthuizen in de stad. Het Sint Catharina Gasthuis bestond al in 1246 als armenhospitaal. Hier konden 'arm zieke burgers en alle ellendige armen' onderdak vinden.¹⁰ Voor rijkere Arnhemmers was er een mogelijkheid om zich in te kopen voor huisvesting en verzorging. In 1636 verhuisde het gasthuis en kreeg de voormalige kloosterinstelling een nieuw reglement van het protestantse stadsbestuur. Het Catharina Gasthuis werd opgedeeld in zes afdelingen. De beste zorg kregen Arnhemmers in het borgerhuis. Voor 700 gulden konden kostkopers een plek krijgen. Daarnaast waren er voor de armere inwoners een mannen- en een vrouwenkamer die samen het oudeliedenhuis vormden. Bewoners moesten al hun bezittingen inleveren om hier ondergebracht te worden. Ook was er een kamer voor zieke soldaten, een kamer voor

⁶ Ibidem, 193.

⁷ Ibidem, 194.

⁸ F.K. Buisman, *Arnhem tot 1700* (Utrecht, 2008), 17.

⁹ Klep, *Arnhem van 1700 tot 1900*, 124.

¹⁰ P.R.A. van Iddekinge, W. de Jong, D.C. van der Maarel, K. Schaap, CL. Verkerk, *750 jaar Arnhem, de Arnhemmers en hun armen en zieken, Ach lieve tijd* (Zwolle, 1983), 272.

pestlijders en een kamer waar rondreizende armen konden overnachten. Een rijmpje vatte de meeste taken van het gasthuis samen.

“Siet hier worden onderhouden
Oude swacke mans en vrouwen
Sinloos mens en sieck soldaat
Vindt hier oock sijn toeverlaat”¹¹

Het Sint Anthonie Gasthuis uit 1395 lag buiten de stadsmuren en was een ziekenhuis voor melaatsen. Het stond ook bekend als het leprozenhuis. Het Sint Peters Gasthuis was meer te vergelijken met het Catharina. Ook in deze instelling werden zieken verpleegd, maar er werden daarnaast gratis maaltijden uitgedeeld aan huiszittende armen. Het Sint Peters Gasthuis was in 1405 gesticht door meester Johan Wolterszoon van Arnhem, kanunnik van Sint Pieter in Utrecht. De gasthuizen waren van oorsprong kerkelijke organisaties die na de Reformatie onder toezicht van het calvinistische stadsbestuur kwamen te staan.¹²

Er heeft nog een vierde gasthuis in Arnhem bestaan. Dat was het Nicolaas Gasthuis dat voortkwam uit de Sint Nicolai Broederschap waarin een groep Arnhemmers zich in 1351 verenigde om arme stadsgenoten met voedsel, kleding en geld bij te staan. De broederschap stichtte ook een sociale instelling. Op 1 januari 1620 woonden drie mannen en vier vrouwen in het Nicolaas Gasthuis.¹³ Hoewel de Sint Nicolai broederschap bleef bestaan, sloot het gasthuis in 1627 haar deuren.

Het stadsbestuur kreeg na de Reformatie dus de controle over de verschillende gasthuizen in Arnhem. De weduwenhuizen hadden daar ook mee te maken. Verder stichtten de regenten twee weeshuizen. In 1583 ontstond het Burgerweeshuis. Omdat veel arme wezen zonder burgerrechten, waaronder de vele soldatenkinderen, hier niet terecht konden, richtte het stadsbestuur in 1644 het Arme Weeshuis op. Deze wezen leefden voornamelijk van de diaconie. De opkomst van de weduwenhuizen wordt door sommige schrijvers in één adem genoemd met het ontstaan van de weeshuizen. ‘Humanisten lanceerden ideeën, die weliswaar destijds nauwelijks gerealiseerd werden, maar toch later bijdroegen aan het ontstaan van nieuwe sociale instellingen voor specifieke doelgroepen ... De stichting van aparte weduwenhuizen in Arnhem sedert de jaren vijftig van de zestiende eeuw luidden deze ontwikkeling in. De wezen kwamen vervolgens aan de beurt’.¹⁴

¹¹ Graswinckel, *Arnhem zeven eeuwen stad*, 146.

¹² Klep, *Arnhem tot 1700*, 216.

¹³ V. Paquay, *De geschiedenis van het Sint Nicolai Broederschap te Arnhem* (Zutphen, 1993), 153.

¹⁴ *Ibidem*, 151.

2. Een kijkje in de Arnhemse weduwenhuizen

‘Drie jaar geleden heeft juffrouw Jongboer de achterste kamer van het huis, die zij lange tijd met veel vreugde had bewoond, moeten ontruimen wegens de opdringende paddestoelen. “U kunt het geloven of niet”, zegt juffrouw Jongboer, “maar onder de vloer groeien hier champignons. Je kan het ruiken ook.”... Het heus niet geringe ongerief nemen de drie oude bewoonsters echter zonder veel gemopper voor lief. Ze genieten van het kleine tuintje en de onbewoonbare gedeelten van het huis mijden zij maar zoveel mogelijk.’¹⁵

Juffrouw Jongboer was in 1960 één van de laatste drie bewoonsters van het eens zo welvarende ‘weduwenhuis Over den Broeren’. Zij was een oude vrouw, had vrije woning en kreeg een toelage van de stichting die het huis beheerde. Precies zo had de oprichtster van het naar haar genoemde Naëll Tynnegieterhuis het bijna vierhonderd jaar eerder bedoeld. In haar testament uit 1562 liet Naëll Tynnegieter Pulgromsdochter optekenen dat in haar huis tegenover het Minderbroederklooster der Franciscaner Orde

‘daerinne woenen sullen then ewigen daegen toe ses alde burgersche arme frouwepersoenen ofte meegden.’¹⁶

Uit alles in haar testament is te lezen dat Naëll Tynnegieter een vrome, katholieke vrouw was. Dat blijkt onder meer uit de eisen die zij stelde aan de bewoonsters.

‘Ind wanneer daer ein affsterfft oft dat daere ein plaetse lediche wordt, soe sall die erffgijffter ind opsiendere vurseide die plaets wederoms vergeven ind bestaden ain ein arm, froeme, godtliche frouwepersoen ten ewigendaegen toe, die alle tijt bidden ind in oer gebett Naell vurseide mijt oere susteren ind alderen gedencken ind voer haer bidden sullen.’¹⁷

Behalve het bidden voor Naëll, haar zusters en haar ouders waren de bewoonsters van het huis Over den Broeren verplicht om gezamenlijk een maaltijd te nuttigen.

‘Doch vurbehalden dat dese ses arme frouwepersoenen sullen then allen vier hoechtijden ind op sanct Franciscusdach, ind op de dach dat Naëll vurseide sterft, toe samen ain ein taffell eten en drincken een ehrliche maeltijt des mijddaeghs welcke maeltijt die erftgijffter van dese vurseide jaerrhente betalen sall, ind wat twijst offte onverstant in den huijs vurseide gevelt sall dije gijffter nederleggen ind verdraegen sie.’¹⁸

¹⁵ Stichting van Naëll Tynnegieter, het oudste bejaardenhuis van Arnhem, *Gelders Dagblad* 24 juni 1960, 5.

¹⁶ GA, GGA 757.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

Hoe de stichting deze maaltijd kon bekostigen, staat ook in het testament. Onder meer de opbrengsten van de landerijen bij klooster Mariëndaal, dat niet ver buiten Arnhem lag, moesten ten goede komen aan de vrouwen in het huis Over den Broeren. Het is opvallend dat deze inkomsten tot aan het einde van de achttiende eeuw genoemd worden in de rekeningen. In de jaren 1775-1780 stonden die vast op 38 gulden en veertien stuivers.¹⁹

Om een inkijkje te krijgen in het weduwenhuis Over den Broeren rest ons tussen het testament van 1562 en het krantenartikel uit het Gelderse Dagblad uit 1960 niets anders dan een grote stapel rekeningen. Per halve eeuw heb ik minimaal vier rekeningen bestudeerd om de ontwikkelingen in de zeventiende en achttiende eeuw te kunnen schetsen. Om deze bevindingen verder te onderbouwen, richt ik mij daarna op het Nassausch weduwenhuis en het weduwenhuis Over den Broeren.

Na de hervorming van de late zestiende eeuw wist het calvinistische stadsbestuur ook het Naëll Tynnegieterhuis onder haar controle te krijgen. De eerste rekening uit die periode dateert uit 1611. Er woonden toen slechts drie vrouwen in het huis. Het lijkt erop dat de protestanten orde op zaken stelden in het huis. In 1612 waren er alweer vijf bewoners en in 1622 waren het er zes, zoals Naëll het in haar testament had bedoeld.²⁰ Ook zien we dat de algemene inkomsten in deze jaren sterk stijgen, van bijna 63 gulden in 1611 tot ruim 432 gulden in 1622. Deze stijging was vooral te danken aan een groter aantal huizen dat de stichting bezat en waar het rente over ontving. De bewoonsters profiteerden daarvan. Kregen zij in 1611 alleen de zes door Naëll genoemde maaltijden, turf, hout en een paar (pan)toffels met kerstmis, in 1622 was daar onder meer olie, bier en rogge aan toegevoegd.²¹ Ook kwam er bijna jaarlijks een hele reeks aan ambachtslieden over de vloer om het huis te onderhouden. Hun declaraties blijven in alle daaropvolgende rekeningen een prominente plaats innemen. Aangezien de vrouwen ook profiteren van deze zorg voor het gebouw reken ik deze bedragen ook bij de inkomsten waar de bewoonsters profijt van hadden.

In de jaren die volgen, kregen de bewoonsters van het huis Over den Broeren steeds meer inkomsten. In 1646 ontvingen zij voor het eerst een toelage in contanten.

'Opten 5. januarii 1646 hebben de huijsmeesteren geordineert dat men aen elcke persoon ter meant sal uijtrichten twee gulden aen gelt ende sulcx voor de maeltijden, botter, rogge, weijt, erritten, hosen ende toffelen dien volgens in 6 maenden vanden 1 februari'.²²

¹⁹ GA, GGA 795-800.

²⁰ GA, GAA, 765.

²¹ Ibidem.

²² GA, GAA, 771.

In de eerste helft van de achttiende eeuw liep dat zelfs op tot drie gulden. Een bijzondere toelage kregen de bewoonsters na 1678. Op nieuwjaarsdag ontvingen de dames ieder één gulden die de stichting toekende om haar grote vreugde over de Vrede van Nijmegen kracht bij te zetten. Hiermee kwam een einde aan de oorlog met Frankrijk die ervoor gezorgd had dat Lodewijk XIV Amhem tussen 1672 en 1675 bezette. In het archief is een ongedateerd document te vinden, waarop de inkomsten per weduwe per jaar staan genoteerd.²³

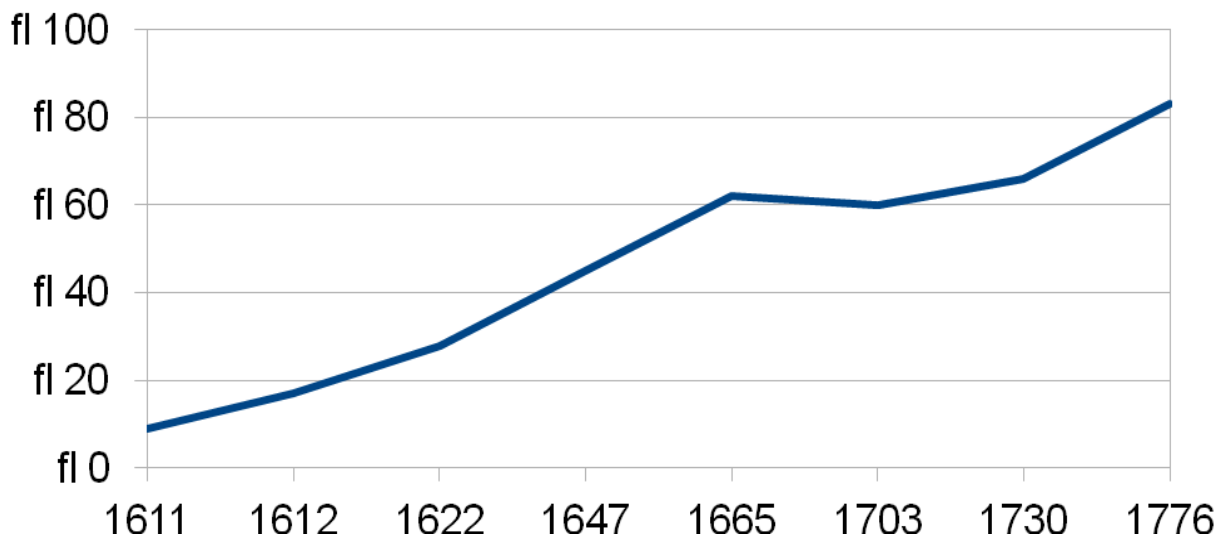
Opgave van wat iedere vrouw jaarlijks geniet, eind achttiende eeuw

Een vrouw so lang het d'inkomsten toelaat heeft per maand voor haar persoon drie gulden, dus voor twaalf maanden	36
Nog extra ordres voor iedere maand 1 gulden, dus voor 12 maanden	12
Op de drie hoogtijden heeft ieder persoon 10 stuivers, dus voor Paassen, Pinseteren en Kermis	1 – 10
Ordres op den slaghtijd, ieder	1
Viermaal in het jaar 6 stuivers aan witte brood, dus viermaal	1 – 4
Ter gedagtenis van de vrede te Nijmegen aan ieder persoon	1
Voor ieder jaarlijcx 5 kannen raapolijj	1 – 16
Der jaarlijcx aan bier	9
Voor een kar houd ieder	4 – 10
Ieder jaar 3 karren turf de ton gerekent op 6 stuivers dus	7 – 4
Dus behalve de vrije woning	75 gulden en 4 stuivers

²³ GA, GGA, 926.

De ontwikkeling van de inkomsten voor de bewoonsters van het Naëll Tynnegieterhuis is goed te zien in de onderstaande grafiek. Daarbij heb ik ook de kosten van het onderhoud van het huis door de diverse ambachtslieden meegerekend.

Inkomsten per weduwe

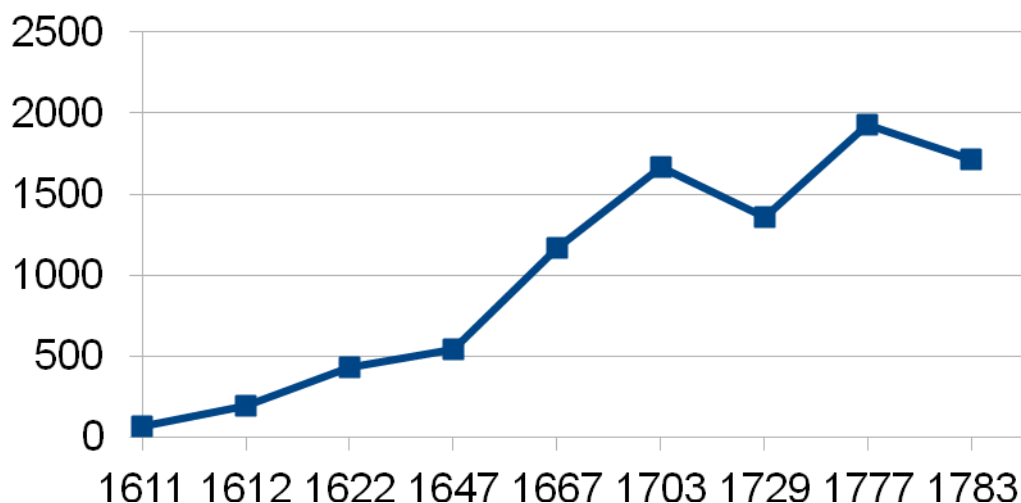

Deze schets van de uitgaven doet de vraag ontstaan hoe het huis Over den Broeren aan haar inkomsten kwam. De verschillen blijken van jaar tot jaar heel groot. In de jaren 1775-1780 verschilden die van ruim 3647 gulden in 1778 tot 872 gulden een jaar later.²⁴ Voor de jaren waarvan ik de rekeningen heb bekeken, wordt er in ieder geval nooit meer geld uitgegeven dan er aan inkomsten binnen kwam. Zo hield het huis veel reserves over die werden ondergebracht bij particulieren en overheden. Deze betaalden ieder jaar grote sommen geld aan rente terug. In de eerste helft van de zeventiende eeuw kwamen de inkomsten nog voornamelijk uit de rente van verstrekte hypotheek op huizen. In de tweede helft van die eeuw zien we al steeds meer terugbetaalde rente van overheden in de rekeningen verschijnen. Vanaf de achttiende eeuw vormden de terugbetalingen van het Veluws kwartier een belangrijk aandeel in de inkomsten en dat zou gedurende de hele eeuw zo blijven.²⁵ Het aandeel van de inkomsten uit hypotheek liep in deze periode terug. De opbrengsten uit landerijen waren een andere manier om geld te verdienen. In 1729 kocht het stichtingsbestuur een stuk grond aan in Elden, net ten zuiden van de Rijn. Opvallend is dat giften uit liefdadigheid niet of nauwelijks in de rekeningen genoemd werden. Ook de ontwikkeling van de totale inkomsten over bijna tweehonderd jaar heb ik in een grafiek weergegeven.

²⁴ GA, GGA 795-800, Bijlage 1.

²⁵ GA, GGA 785.

Totale inkomsten Over den Broeren

De rekeningen geven jammer genoeg weinig informatie over de bewoonsters zelf. Het enige moment dat er namen van bewoonsters genoemd worden, is bij hun overlijden. De begrafenis werd vermoedelijk vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw bekostigd door de stichting. In ieder geval komen we de gegevens daarover vanaf het begin van de achttiende eeuw tegen in de rekeningen. Hoewel daarover geen regels bekend zijn, lijkt het gebruikelijk dat de eigendommen van overleden bewoonsters verkocht werden en dat de opbrengst ten goede kwam aan het weduwenhuis. Hiervan kon de stichting de begrafenis betalen en vaak hield het dan nog een aardig bedrag over. De uitgaven bij de begrafenis worden stuk voor stuk vermeld. Zo kregen de overgebleven weduwen ieder acht stuivers aan krakelingen.²⁶ Dat was in die tijd bij het weduwenhuis gebruikelijk. Om een zo'n goed mogelijk beeld te krijgen van de gegevens die de rekeningen melden over de begrafeningen heb ik deze in de onderstaande tabel weergegeven.

²⁶ GA, GGA 795.

Naam	Jaar van overlijden	Bezit bij overlijden	Kosten begrafenis
Joffer Rensen	1703	149 gulden en 4 stuivers, waaronder een silveren beker ter waarde van 9 gulden en een gouden ring ter waarde van 6 gulden. En 1 gulden en 2 stuivers aan contanten.	35 gulden, 5 stuivers
Gerriken Stevens	1703	86 gulden en 17 stuivers, waarvan 4 gulden en 16 stuivers aan contanten	36 gulden, 8 stuivers
Liesbeth van Heerd	1716	67 gulden, 1 stuiver	44 gulden, 6 stuivers
Gerriken Geurts	1717	200 gulden, 16 stuivers	41 gulden, 19 stuivers
Weduwe Schoonman	1775	57 gulden, 13 stuivers	40 gulden, 10 stuivers
Weduwe Sterk	1775	77 gulden, 11 stuivers	36 gulden, 5 stuivers
Mevr. Vink	1777	67 gulden	40 gulden, 19 stuivers
Mevr. Krunkel	1778	117 gulden, 17 stuivers	41 gulden, 12 stuivers
Mevr. Van Weel	1779	33 gulden, 3 stuivers	40 gulden, 10 stuivers
Weduwe Weting	1781	88 gulden, 10 stuivers	39 gulden, 1 stuivers
Jocemijn van der Hart	1783	129 gulden, 10 stuivers	40 gulden, 17 stuivers
Weduwe Aalters	1785	Te weinig bezittingen om te verkopen	41 gulden, 15 stuivers
Trijnien van Biesen	1665	42 gulden	8 gulden, 13 stuivers
Merriken Bruens	1704	109 gulden, 12 stuivers, waarvan 4 gulden aan contanten	35 gulden, 18 stuivers
Mevrouw Blankers	1705	12 gulden, 10 stuivers	35 gulden, 16 stuivers
Arijken Hendrick van Wassenburg	1708	142 gulden, 1 stuiver, waarvan 10 gulden aan contanten	43 gulden

In deze tabel valt een aantal zaken op. In de eerste plaats maakte het voor de begrafenis van de overledene niets uit of haar eigendommen bij de verkoop veel of weinig opbrachten. Gedurende de hele achttiende eeuw kostte een begrafenis ongeveer veertig gulden. De verschillen in bezit zijn daarentegen wel erg groot. Sommige bewoonsters hadden bezittingen die meer dan honderd gulden waard waren. Dat brengt de vraag met zich mee of alle vrouwen in het huis Over den Broeren echt zo arm waren als Naëll Tynnegieter had bedoeld. Over de precieze bezittingen van de bewoonsters zeggen de rekeningen weinig. In het Gelders Archief is uit de eerste helft van de zeventiende eeuw wel een aantal lijsten gevonden met de bezittingen van enkele bewoonsters. Vaak brachten deze vrouwen niet meer in het huis dan een bed met dekens en kussens, een paar kledingstukken, wat keukengerei en enkele meubels.²⁷

Over huisregels voor het huis Over den Broeren is weinig informatie. Uit de bovengenoemde lijsten waarop de eigendommen van vrouwen staan opgesomd krijg ik de indruk dat de bewoonsters wel voor zichzelf moesten kunnen zorgen. Bij de bezittingen van Maijke Claessens staat vermeld dat zij

‘mit een berueringe gevisiteert was soedat sij haer niet langer in ’t armenhuijs behelpen conde.’ Vervolgens ‘is sij op den 22 februari 1628 in ’t gasthuijs gegaen ende all haer goet soe sij in ’t voorseide armenhuijs gebracht had daer wechom uuitgenomen.’²⁸

Deze tekst wijst erop dat vrouwen in het huis Over den Broeren hun bezittingen niet aan de stichting moesten overdragen, zodra zij in het huis kwamen wonen. Als zij voor hun dood het huis verlieten, mochten zij hun eigendommen meenemen.

Voor meer huisregels binnen weduwenhuizen kunnen we terecht bij de twee andere instellingen van deze soort waarvan documenten te vinden zijn in het Gelders Archief. Om te beginnen bij het Nassausch weduwenhuis, gesticht in 1606 uit de nalatenschappen van Anna Margaretha van Manderscheid. De oprichtster was de schoonzus van stadhouder Willem Lodewijk en zij woonde de laatste jaren van haar leven in Arnhem. Haar testament vertoont veel gelijkenissen met dat van Naëll Tynnegieter ondanks dat de Reformatie duidelijke sporen heeft achtergelaten. Anna Margaretha wilde tweeduizend Carolus guldens uitgeven

‘umb daervan te kopen een wonunge binnen de stadt Arnhem voer ses olde vrouwepersonen, haer bekennende tot die Gereformeerde Christelyke religie’.²⁹

²⁷ GA, GGA, 927, Bijlage I.

²⁸ Ibidem.

De weduwen moesten minimaal vijftig jaar zijn. Het testament van Anna Margaretha wordt bewaard in het Koninklijk Huisarchief, maar de huisregels uit 1650 zijn wel in Arnhem te bestuderen. Deze werden opgesteld door stadhouder Willem Frederik en bestaan uit tien punten. Bij regel III staat overduidelijk dat

‘Elcke weduwe sall, by ’t incoomen in ’t huys, een perfect inventaris doen maecken van alle die meubelen, die sy daerin brengt ... ende comende daerin te overlyden sall all hetgene, dat sy in desen huysse gebracht ende by inventaris overgeleevert ofte oock in den huysse aengewonnen hebben, tot profyte van dien verblyven ende erfelich behouden worden.’³⁰

Hier staat zwart op wit wat we bij het huis Over den Broeren al vermoedden. Bij het overlijden komen de eigendommen van de overledene toe aan de instelling. Willem Frederik voegde daar nog aan toe dat de helft van de opbrengst naar de diaconie ging als deze de betreffende weduwe tijdens haar leven ondersteunde. Andere regels waar de bewoonsters van het Nassau’s weduwenhuis zich volgens de ordonnantie van 14/24 mei 1650 aan moesten houden, staan bij de punten II, VI en VII.

‘Geene van de voornoemde ses weduwen sall eenige haerer kinderen off kintskinder off andere haerer verwandten in dit huys mogen brengen noch behouden.’

Bij punt VI staat:

‘Geene der weduwen sall des nachts buyten den huysse mogen blyven, anders als by tyde van noodt, kranckte, cream ofte andere swaericheeden haerer bloedt- en andere vrienden.’

Als de weduwen ’s nachts weg bleven of zelfs de stad verlieten, moesten zij dat ‘de moeder ende opsichterse des huyses’ laten weten. Anders moesten de bewoonsters ’s zomers om negen uur en ’s winters om acht uur binnen zijn. En punt VII vermeldt dat niemand mag blijven logeren en zeker geen ‘manspersoonen’. Daarna volgt de regel dat de weduwen een zieke bewoonster moeten verzorgen en dat zij in het algemeen in vrede moeten samenleven.

Punt X verplicht dat

‘tot moeder ende regentinne sall telckens genoomen worden d’oldste onder de sessen.’³¹

Het is aannemelijk dat een soortgelijke regel ook in het Naëll Tynnegieterhuis gold, omdat er in het krantenartikel uit 1960 nog sprake is van de congiërgefunctie die juffrouw Jongboer vervulde.

²⁹ J.G.A. van Hogerlinden, *Stukken betreffende de stichting van Nassau’s weduwenhuis te Arnhem, Bijdragen en Mededeelingen* (Arnhem, 1923), 159.

³⁰ GA, Oud Archief Arnhem (OAA) 2000, 3754.

³¹ Ibidem.

Meer regels die golden bij weduwenhuizen vinden we in documenten over het Van Dortmonds weduwenhuis. Deze instelling werd opgericht volgens het testament van Arent van Dortmund. Hij was timmerman en vermaakte op 11 november 1739 een huis Op de Beek als woning voor vier weduwen van ambachtslieden die behoorden tot het Sint Jozef- of timmerliedengilde. Na het overlijden van zijn vrouw, Anna van Gelder, in 1744 werd de instelling daadwerkelijk opgericht. Zij bepaalde dat ook weduwen van schrijnwerkers de voorkeur hadden voor een plekje in het huis.³² Het Van Dortmonds weduwenhuis had dus duidelijk een ander doel dan de twee eerder besproken instellingen. Hier moesten weduwen uit de middenstand opgevangen worden om ervoor te zorgen dat zij na de dood van hun man niet tot armoede vervielen. In de testaments worden verder nog geen huisregels genoemd waar de weduwen zich aan moesten houden. Later zijn deze wel bepaald. In een vergadering van 17 juli 1786 is besloten dat een bewoonster alleen minderjarige kinderen in het huis mocht laten wonen en dat zij geen 'handwerknering of tapperij mocht doen'.³³ Niet alle weduwen hielden zich daar aan. De weduwe Post schijnt een paar jaar later berispt te zijn toen zij een kruidenierswinkel in het huis was begonnen. De weduwe Heysing had haar dochter met haar kinderen bij haar in huis wonen. Er werd bedreigd 'haar dochter en de kinderen te verwyderen; zoo noodig zou dit gerechtelyk geschieden, wat ons 7 Januari 1805 verhaald wordt te zijn geschied'.³⁴

Om een goed beeld te krijgen van de overeenkomsten en verschillen bij de bovengenoemde instellingen staan de belangrijkste kenmerken in de onderstaande tabel.

³² GA, GGA 2007.

³³ C. Sigal, *Het Dortmund weduwenhuis te Arnhem, Bijdragen en mededeelingen* (Arnhem, 1922), 154.

³⁴ *Ibidem*.

	Weduwenhuis Over den Broeren	Nassausch weduwenhuis	Van Dortmunds weduwenhuis
Aantal vrouwen dat woont in het weduwenhuis	Van 1564 tot 1666 wonen er maximal zes vrouwen in het huis. Tussen 1667 en 1701 stijgt dat aantal naar negen.	Niet woonden niet meer dan zes vrouwen woonden in het huis, vaak minder	Tot 1800 woonden vier weduwen in dit huis.
Sociale klasse	Arme vrouwen	Arme vrouwen	(Lagere) middelklasse
Alleen voor weduwen?	Nee, Naell Tynnegieter sprak in haar testament ook over 'meegden'.	Ja	Ja
Betalingsverplichting	Nee, maar de bezittingen van de vrouwen werden na hun dood verkocht. De opbrengst kwam ten goede aan het weduwenhuis.	Nee, maar de bezittingen van de vrouwen werden na hun dood verkocht. De opbrengst kwam ten goede aan het weduwenhuis.	Nee
Voorwaarden om het lidmaatschap te verkrijgen	Aanhanger van het christelijk geloof Burger van Arnhem	Lid van de Nederlands Gereformeerde Kerk Minimaal vijftig jaar Geen trouwplannen	Lid van het gilde, bij voorkeur het timmerliedengilde
Verplichtingen	Bidden voor de stichtster en haar familie. Een gezamenlijke maaltijd op de vier hoogtijden en de sterfdag van de stichtster zonder ruzies.	Zorgen voor zieke mede-bewoonsters De oudste weduwe treedt op als een soort binnenmoeder.	Onbekend.
Voordelen van wonen in een weduwenhuis	Vrije woning Gratis maaltijden Een maandelijkse toelage om eten te kopen. Gratis licht en vuur Onderhoud van het huis	Vrije woning Gratis licht en vuur Onderhoud van het huis	Vrije woning Onderhoud van het huis Soms een toelage
(Mogelijke) redenen om de weduwen te royeren of andere verboden	Als een inwoner niet meer voor zichzelf kon zorgen, moest zij het huis verlaten.	Verboden om met kinderen of kleinkinderen in het huis op te nemen. Verboden om het huis 's nachts te verlaten. Verboden om een man in het huis te laten overnachten.	Het was voor een weduwe niet toegestaan om met haar volwassen kinderen samen te wonen. Het was voor weduwen niet toegestaan om een ambacht in het huis uit te oefenen.

Dit hoofdstuk heeft als belangrijk doel om een beeld te geven wat een weduwenhuis precies was. Daarnaast heb ik mijzelf in de inleiding nog twee belangrijke vragen gesteld. Eén daarvan is hoeveel vrouwen er in de weduwenhuizen woonden. Voor het Nassausch weduwenhuis en het Van Dortmonds weduwenhuis is dat makkelijk te bepalen. Dat waren er nooit meer dan respectievelijk zes en vier. Van het Naëll Tynnegieterhuis is altijd aangenomen dat er tot de verbouwingen in de negentiende eeuw maximaal zes vrouwen woonden. Door bestudering van de rekeningen ben ik er achter gekomen dat dit aantal in de zeventiende eeuw al steeg. In 1667 werden er kosten gemaakt voor zeven bewoonsters. Vanaf de rekening van 1701 staat het aantal van negen vrouwen genoemd, tenzij er één overleed. Van twee andere instellingen wordt het aantal bewoonsters genoemd in de literatuur. In het Bentincks weduwenhuis konden vier weduwen wonen.³⁵ Ook het Rooms-Katholieke 'weduwenhuis' kon huisvesting bieden aan vier vrouwen. Het is opvallend dat deze instelling in de literatuur ook als vrouwenhuis wordt genoemd. En inderdaad wordt daarbij nadrukkelijk genoemd dat 'niet alleen weduwen, doch ook ongetrouwde vrouwen van het Rooms-Katholieke geloof gerechtigd zijn in het huis te worden opgenomen.'³⁶

En daarmee zijn we meteen bij de tweede vraag: Woonden in de weduwenhuizen alleen weduwen? Bij de Rooms-Katholieke instelling moet die vraag ontkennend worden beantwoord. En de oplettende lezer zal ook al feiten hebben opgemerkt die vraagtekens zetten bij de benaming weduwenhuis voor de Naëll Tynnegieterstichting. Had de oprichtster in haar testament niet heel duidelijk ook 'meegden' oftewel maagden genoemd als potentiële bewoonsters van haar stichting? Daarnaast komt in de lijst met overleden bewoonsters ook 'joffer Rensen' voor. Zij was een juffrouw en dus ongetrouwd. Ook de laatste bewoners van het Naëll Tynnegieterhuis die in het krantenartikel uit 1960 aan het woord komen, worden voorgesteld als juffrouw. In dit stuk wordt ook de bijnaam voor het huis Over den Broeren genoemd, zoals dat door de volksmond al sinds mensenheugenis spottend wordt gebezigd, namelijk 'maagdenhuis'. De term 'weduwenhuis' voor Over den Broeren wordt nog verder in twijfel getrokken als we de inleiding van de rekeningen bekijken. Het huis wordt hier in de zeventiende eeuw steevast 'Het Armen Vrouwenhuys Over den Brueren' genoemd. De term 'weduwenhuis' wordt pas gebruikt in de achttiende eeuw. Over vier eeuwen genomen, heb ik genoeg aanwijzingen om de betiteling 'weduwenhuis' voor de Naëll Tynnegieterstichting in twijfel te trekken. De naam (Arme) vrouwenhuis lijkt mij meer op zijn plaats. Bij het Nassau's weduwenhuis en het Dortmondts weduwenhuis zijn geen aanwijzingen dat hier ook ongetrouwde vrouwen woonden. Deze bevindingen hebben gevolgen voor de rest van het onderzoek. Om de situatie in Arnhem zorgvuldig te vergelijken, kijk ik in andere

³⁵ Graswinckel, *Arnhem zeven eeuwen stad*, 150.

³⁶ *Ibidem*, 151.

vroegmoderne, Nederlandse steden ook naar instellingen die zich op alle oude vrouwen richtten.

Handwritten document in Dutch, titled "Rekening van Rijk Alpin" and "Stad Arnhem". The text describes a calculation for the "het armen vrouwenhuijs" (the poor women's house) against the "Minrebroederkerck" (the Brotherhood Church) in 1662. The document is dated from the first of January 1655 to the first of December 1662. The total amount is given as 1000 guilders and 1000 stuivers.

Rekening van Rijk Alpin
bijd. E. Magis haet deser
Stad Arnhem gecommittet
tot Rekening van het Armen
Vrouwen huys tegen over de
Minrebroederkerck, Ende sijn
over den tijt van vijff jaeren,
Aengaende Prima Januarij
1655. ende sijndijende Maerck
December 1662. met 1000
Guldens In sulden van
1000 tot 1000 stuk.

Rekening van 'het armen vrouwenhuijs' tegen over de Minrebroederkerck uit 1662

Handwritten document in Dutch, titled "De Oude Rekening van Willem van Manen". The text describes a calculation for the "het weduwenhuijs" (the widows' house) against the "Broerenkerk" (the Brotherhood Church) in 1719. The document is dated from the first of October 1718 to the first of December 1719. The total amount is given as 1000 guilders and 1000 stuivers.

De Oude Rekening van
Willem van Manen als Aemester
van het Weduwen huys tegen over
den Broerenkerck binnen Arnhem
beginnende den 1 Octob 1718 ende
Eindigende met den 1 Decem 1719
1719 Dus 10 Maenden

Ontfaanck
Aerd. de Wit Verschult Jaerlijx
Op martini tijt sijn Huys inde
Overstraet Anderhalven Schildt
a 30 fl het stuk samen betaelt
1000 fl met 1000 st komt dus

Rekening van 'het weduwenhuijs' tegenover den Broerenkerk uit 1719

3. Een reis langs instellingen voor arme, oude vrouwen in de Republiek

Voordat we aan de tocht langs Noord-Nederlandse steden en regio's beginnen, wil ik eerst stilstaan bij de positie van vrouwen in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. In de steden waren vrouwen oververtegenwoordigd. Ariadne Schmidt geeft in haar artikel uit 2007 over weduwen in de Republiek twee redenen voor het vrouwenoverschot. In de eerste plaats noemt ze de stedelijke arbeidsmarkt die veel ongetrouwde vrouwen zou aantrekken.

Daarnaast zou de (tijdelijke) afwezigheid van zeemannen (of soldaten) bijdragen aan de ongelijke sex-ratio.³⁷ Vrouwen waren ook ruim vertegenwoordigd in de stedelijke armenzorg. In het Leidse Armenrapport uit 1577 vormen weduwen een aparte categorie. Het stadsbestuur in Leiden stelde dit rapport op vanwege de nieuwe opvattingen over armenzorg die ontstonden als gevolg van het humanisme en de Reformatie. Er kwam een verdeling tussen eerlijke en oneerlijke armen. Zij werden 'als miserabele personen' toch bij de 'eerlijke' armen ingedeeld. Weduwen ontsnapten aan de mogelijke verdenking van onwil om te werken, op basis waarvan valide armen bedeling werd ontzegd.³⁸ Weduwnaren ontbreken om die reden in de lijst van eerlijke armen.

In de meeste steden van de Republiek was een groot gasthuis aanwezig dat min of meer fungeerde als ziekenhuis, maar ook arme mannen en vrouwen opving. Net als in Arnhem heette die instelling in Leiden het Catharina gasthuis. Daarnaast was er ook in Leiden een aantal instellingen speciaal gericht op zorg voor vrouwen. In het Vrouwen-Elisabethsgasthuis waren 65 bedsteden speciaal voor arme, oude vrouwen. In de eerste helft van de zeventiende eeuw liep de wachttijd voor een plaatsje op tot enkele jaren. Tussen 1614 en 1654 verbleven 527 vrouwen in het gasthuis. 73 Procent was weduwe.³⁹ Daarnaast waren er hofjes in Leiden. De ontstaansgeschiedenis daarvan doet veel denken aan die van de weduwenhuizen in Arnhem. 'Welgestelde Leidenaren ... bestemden, vaak uit christelijke naastenliefde en met de wens hun naam voort te laten leven, hun nalatenschap voor de bouw van een aantal kleine huisjes voor minder bedeelde stadsgenoten op leeftijd.'⁴⁰ Hoewel er hofjes voor allerlei doelgroepen waren, was een groot aantal speciaal bestemd voor ongetrouwde vrouwen. Voorbeelden zijn het Sint Anna Aalmoeshuis, het Sint Annahofje, het Cathrijn Jacobshofje, het Klein Sionshofje, het Eva van Hoogeveenhofje, de Meermansburg, het Sint Salvatorshofje en het Heilige Geesthofje. Deze laatste twee waren uitsluitend bedoeld voor katholieken. Het Klein Sionshofje was alleen voor weduwen. De reglementen komen erg overeen met die van de Arnhemse weduwenhuizen. Vrouwen die een woning in

³⁷ A. Schmidt, *Survival strategies of widows and their families in early modern Holland, c. 1580-1750*, *The History of the Family* 12, p. 270.

³⁸ A. Schmidt, *Overleven na de dood* (Amsterdam, 2001), 182.

³⁹ *Ibidem*, 183.

⁴⁰ *Ibidem*, 188.

een hofje ambieerden, moesten in ieder geval van onbesproken gedrag zijn.⁴¹ De bewoonsters hadden vervolgens gratis huisvesting. Wel lieten ze bij overlijden hun bezittingen na aan de stichting. Ze moesten gelovig zijn, op tijd naar huis gaan en ze mochten niemand laten logeren. De meeste bewoners in de hofjes kregen een toelage in contanten en levensmiddelen, maar ze moesten nog wel voor zichzelf kunnen zorgen. De vrouwen werkten voor de kost en ze moesten

‘malkanderen bijstant ende dienst doen in hare sieckten na haren vermogen.’⁴²

Leiden was in de vroegmoderne tijd één van de grootste steden van het gewest Holland. Beter vergelijkingsmateriaal voor Arnhem vinden we wellicht in de oostelijke helft van de Republiek. Zwolle had rond 1700 ongeveer tienduizend inwoners.⁴³ Deze Overijsselse stad was net als Arnhem een gewestelijke hoofdstad en had een grote aantrekkingskracht op de omliggende gebieden. De groeiende bevolking in Zwolle duidt wel op betere economische omstandigheden dan in de Arnhem het geval was. Ook in Zwolle waren verschillende kleine particuliere instellingen voor armenzorg naast het grotere Binnen- en Buitengasthuis, die ook als ziekenhuis fungeerden en waar zowel mannen als vrouwen verbleven. In de kleinere armenhuizen woonden voornamelijk oudere vrouwen.⁴⁴ In de zeventiende eeuw waren in ieder geval de Witvoetshuizen en de Emmanuelshuizen uitsluitend voor vrouwen opgericht. Hier konden in totaal zestien dames wonen. In de Vilsterenshuizen woonden zes vrouwen.⁴⁵ Ook in deze instellingen komen we weer de ondertussen bekende huisregels tegen. In de katholieke Emmanuelshuizen moesten de bewoners op tijd binnen zijn, mochten ze geen logees ontvangen en gold de verplichting dat medebewoners bij ziekte geholpen moesten worden.⁴⁶ De stichteres kocht in 1638 twee huizen aan de Praubstraat om de vrouwen te huisvesten en bepaalde dat zij op de vier kerkelijke hoogtijdagen en op de sterfdagen van de stichtster, haar man en haar zoon een toelage en levensmiddelen kregen.⁴⁷ In 1742 werd aan het rijtje instellingen voor arme vrouwen in Zwolle een Vrouwenhuis toegevoegd. Ook dit huis vertoont veel gelijkenissen met de weduwenhuizen zoals we die in Arnhem aantreffen. De oprichtster van het Vrouwenhuis was Aleida Greve en zij bepaalde dat de bewoonsters gratis inwoning hadden, minimaal vijftig jaar en lid van de gereformeerde kerk moesten zijn. De vrouwen kregen een toelage en vlees, boter en brood werden verstrekt. Het Vrouwenhuis

⁴¹ O. Nübel, *Mittelalterliche beginen- und sozialsiedlungen in den Niederlanden* (Tübingen, 1970), 233.

⁴² Schmidt, *Overleven na de dood*, 191.

⁴³ H. van Wijngaarden, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700* (Amsterdam, 2000), 40.

⁴⁴ *Ibidem*, 56.

⁴⁵ J. ten Hove, *Het Vrouwenhuis in Zwolle* (Zwolle, 1994), 24-26.

⁴⁶ Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 57.

⁴⁷ Van Hove, *Het Vrouwenhuis in Zwolle*, 25, 26.

bodde plaats aan twintig bewoonsters. Dat waren niet uitsluitend weduwen, maar deze groep vormde in ieder geval volgens de volkstelling van 1748 wel de overgrote meerderheid in het huis.⁴⁸ Een groot verschil met Arnhem is dat er in Zwolle wel een enkele sociale instelling uitsluitend voor mannen was. Daar staat tegenover dat net als Arnhem de Overijsselse hoofdstad zeker in de tweede helft van de zeventiende eeuw te maken had met een grote soldatenbevolking, vanwege de invallen door de bisschop van Münster. Voor Zwolle heeft onderzoek uitgewezen dat er veel soldatenvrouwen van de bedeling gebruik maakten.⁴⁹

In Zwolle was er geen algemeen geldende benaming voor particuliere sociale instellingen. Voor de noordelijke gewesten kennen we die wel. In Friesland en Groningen komen we zowel in de steden als in de dorpen gasthuizen tegen. Vooral Leeuwarden, met ongeveer dertienduizend inwoners, bood veel huisvesting in sociale instellingen speciaal voor vrouwen. In het Boshuysengasthuis konden vanaf 1652 negentien weduwen wonen. Andere instellingen maakten dat onderscheid niet en richtten zich op alle oude vrouwen. Het Ritske Boelemagasthuis was bedoeld voor 26 bewoonsters, in het Gabbemagasthuis konden twaalf dames wonen en het Marcelis Govertsgasthuis bood plaats aan twintig Friezinnen op leeftijd.⁵⁰ In 1759 opende de moeder van stadhouder Willem V die in Leeuwarden woonde zelfs een nieuw diaconiehuis dat plaats bood aan niet minder dan 96 oude vrouwen. Kort daarna werd het huis verbouwd zodat het 128 bewoners kon huisvesten. Mannen konden daar toen ook terecht.⁵¹ Als we rekenen met de 96 vrouwen die in eerste instantie in het diaconiehuis terecht konden, dan boden instellingen in Leeuwarden gezamenlijk plaats aan tenminste 173 arme vrouwen.

Zo groot als het aantal oude vrouwen in Leeuwarden was dat in speciaal voor hun bestemde instellingen woonde, zo klein was dat aantal in Groningen. De stad telde in de zeventiende en achttiende eeuw ongeveer 24 gasthuizen. Slechts zeven daarvan waren voor zover bekend specifiek voor vrouwen en dat waren ook nog relatief kleine instellingen. In het Gesien Egberts gasthuis konden zes oude vrouwen wonen. Het Franssen/Schilts gasthuis bood vrije woning aan maximaal zes Groningse dames. Het Zeylsgasthuis had plaats voor vijf onbemiddelde weduwen.⁵² In totaal kon een grote stad als Groningen met ongeveer vijftienduizend inwoners volgens deze cijfers slechts 35 inwoners op leeftijd huisvesten in sociale instellingen die specifiek voor vrouwen waren opgericht.

⁴⁸ Ibidem, 36.

⁴⁹ Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 89.

⁵⁰ J. Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800* (Hilversum, 1997), 153.

⁵¹ Ibidem, 321.

⁵² A. Buursma, *'Dese bekommerlijke tijden' Armenzorg, armen en armoede in de stad Groningen 1594-1795* (Assen, 2009), 210, 211.

Voor het overzicht heb ik de cijfers voor de vier hoofdsteden van volwaardige gewesten in het noorden en oosten van de Republiek in een tabel gezet.

	Arnhem	Groningen	Leeuwarden	Zwolle
Inwoneraantal van de stad	Ca. 8000	Ca. 15000	Ca. 13.000	Ca. 10.000
Aantal bekende private instituties speciaal voor vrouwen.	7	7	5	4
(Geschat aantal vrouwen dat in private instellingen voor vrouwen leefde.)	Ca. 35	Ca. 35	Ca. 163	Ca. 42

De cijfers in de bovenstaande tabel zijn gebaseerd op alle instellingen die uitsluitend op vrouwen gericht waren. Daaronder vallen ook de huizen die alleen weduwen opnamen. Deze vinden we op verschillende plaatsen in de Republiek, zelfs in kleinere steden en dorpen. In Franeker ontstond in 1737 een private instelling als laatste wil van de stichtster voor achttien 'godvruchtige weduwen'.⁵³ Volgens een testament uit 1713 werd in het Friese dorpje Marssum het Poptagasthuis gesticht voor niet minder dan 26 weduwen.⁵⁴

⁵³ Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800*, 302.

⁵⁴ *Ibidem*, 154.

4. Conclusie

Voor een onderzoek naar de vermeende uniciteit van zeven weduwenhuizen in Arnhem moest ik eerst een algemeen beeld krijgen van wat een weduwenhuis was. Dat was niet alleen lastig, omdat er weinig documentatie over bestaat, maar ook omdat de huizen onderling veel verschilden. Het belangrijkste verschil is dat in twee van de vijf instellingen die als weduwenhuis bekend staan en waarover ik in het archief of in de literatuur informatie heb gevonden ook ongetrouwde vrouwen hebben gewoond. Dat maakt de overkoepelende term 'weduwenhuis' op zijn minst discutabel. Met deze uitkomst richtte ik mij op de vergelijking tussen weduwenhuizen en instellingen die huisvesting boden aan oude, arme vrouwen in andere steden. We zien daarbij verrassende overeenkomsten tussen de hofjes in Leiden, de gasthuizen in de noordelijke gewesten en de vrouwenhuizen in Zwolle. Ook deze instellingen waren particuliere liefdadigheidsinitiatieven, waar vaak dezelfde huisregels bestonden en waar de bewoonsters konden rekenen op een (kleine) toelage. Dit brengt mij tot de conclusie dat 'weduwenhuizen' weliswaar een opvallend begrip is, maar dat deze instellingen in de praktijk hetzelfde deden als instellingen voor arme, oude, vrouwen in andere steden, zoals hofjes in Holland en gasthuizen in Friesland en Groningen.

Ook het aantal van zeven instellingen speciaal voor arme, oude vrouwen in een stad als Arnhem blijkt na onderzoek minder uniek dan op voorhand gedacht. De 'weduwenhuizen' hadden als overeenkomst dat het stuk voor stuk kleine instellingen waren. Als we van de huizen waarvan het aantal bewoonsters bekend is een gemiddelde nemen, komen we op ongeveer vijf vrouwen per instelling. Als we dat vermenigvuldigen met zeven dan komen we voor Arnhem op ongeveer 35 bewoonsters die in totaal in een sociale instelling speciaal voor vrouwen woonden. Een kleine stad als Arnhem loopt daarmee weinig uit de pas. Weliswaar had een grotere stad als Groningen voor zover bekend ook maar 35 plaatsen voor arme, oude vrouwen in sociale instellingen die speciaal voor hun waren opgericht, maar in Leeuwarden was de situatie totaal anders. De Friese hoofdstad bood plaats aan 173 dames die konden wonen in gasthuizen voor arme oude vrouwen. Zwolle was net iets groter dan Arnhem en kon minimaal 42 vrouwen in sociale instellingen speciaal voor deze groep huisvesten. Deze cijfers tonen aan dat er ook op dit vlak grote verschillen in de Republiek bestonden. Zelfs in kleinere steden en dorpen, zoals Franeker en Marssum troffen we in de achttiende eeuw gasthuizen aan die grote aantallen oudere vrouwen opvingen. Deze richtten zich speciaal op weduwen en konden respectievelijk achttien en 26 vrouwen huisvesten. Dat is meer dan de drie weduwenhuizen in Arnhem, waarvan we er van uit kunnen gaan dat ze alleen weduwen opnamen. Zij kwamen gezamenlijk naar alle waarschijnlijkheid niet veel verder dan veertien plaatsen.

Ik heb daarmee aangetoond dat de weduwenhuizen geen unieke instellingen waren in het volledige pakket van armenzorg dat we in de Republiek tegenkomen. Ook was de situatie in Arnhem met zeven kleine instellingen voor arme, oude vrouwen na vergelijkend onderzoek geen unicum. Wat ik wel opvallend vind, is dat er in de Gelderse hoofdstad in de vroegmoderne tijd alleen particuliere, sociale instellingen voor arme vrouwen zijn opgericht. Zelfs een iets grotere stad als Zwolle had ook een armenhuis voor mannen. In Arnhem kon deze groep alleen terecht in de gasthuizen, die ook als ziekenhuis fungeerden. De economische omstandigheden zouden een verklaring kunnen zijn. Arnhem was na 1550 een weinig florerende stad in tegenstelling tot veel andere steden in de Republiek. Onder meer op basis van de studies van Ariadne Schmidt in Leiden weten we dat er in de vroegmoderne maatschappij meer mededogen bestond voor arme, alleenstaande vrouwen dan voor mannen met dezelfde sociale positie. Het zou heel goed kunnen dat Arnhemmers met het weinige geld dat er was in de eerste plaats kozen om instellingen voor armere vrouwen op te richten.

Nader onderzoek zou dat moeten uitwijzen. Ook de herkomst van het begrip 'weduwenhuizen' zou daarin naar voren kunnen komen. Ik hoop met dit onderzoek dat een historicus die in de toekomst uitgebreid onderzoek doet naar armenzorg in Arnhem zich niet laat misleiden door de vermeende uniciteit van 'de zeven weduwenhuizen' in de stad.

Literatuurlijst

- Benders, J.F., Keverling Buisman, F., 2008. *Arnhem tot 1700*. Utrecht: Matrijs.
- Bitter, G.J.A., Boer, E. de, Borman, R., Endedijk, H.C., Iddekinge, P.R.A. van, 1983. *Ach lieve tijd : 750 jaar Arnhem*. Zwolle: Waanders.
- Buursma, A., 2009. *'Dese bekommerlijke tijden' Armeenzorg, armen en armoede in de stad Groningen 1594-1795*. Assen: Koninklijke Van Gorcum BV.
- Graswinckel, D.P.M., 1933. Een wandeling door Arnhem in vroeger eeuwen, In : *Arnhem, zeven eeuwen stad*. Arnhem: Heijman, Stenfert Kroese en Van der Zand NV.
- Hogerlinden, J.G.A. van, 1923. Stukken betreffende de stichting van Nassau's Weduwenhuis te Arnhem, In : GELRE : 26, 1923. *Bijdragen en mededeelingen*. Arnhem: P. Gouda Quint, pp.159-164.
- Hove, J. ten, 1994. *Het Vrouwenhuis te Zwolle*. Zwolle: Waanders.
- Israel, J.I., 1995. *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806*. Oxford : Oxford University Press.
- Jonker, J., 1975. *Het wonen en leven op de Haarlemse hofjes*. Haarlem: Stichting Dienstencentra Haarlem.
- Leppink, G.B., 1983. *Uit de geschiedenis van de Drie Gasthuizen in Arnhem*. Arnhem: Tamminga BV.
- Keverling Buisman, F., Jacobs, I.D., 2009. *Arnhem van 1700 tot 1900*. Utrecht: Matrijs.
- Leppink, G.B., Wientjes, R.C.M., 1996. *Het Sint Catharinae Gasthuis in Arnhem in de eerste vier eeuwen van zijn bestaan (1246-1636)*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Lopes Cardozo, R., Spruit, R., Suyderhoud, F., 1977. *Hofjes in Nederland*. Haarlem: J.H. Gottmer.
- Louwen, J., Prins, H., 1980-1982. *Ach lieve tijd : 750 jaar Zwolsen, Zwollenaren en hun...* Zwolle: Waanders.
- Markus, A., 1965. *Arnhem omstreeks het midden der vorige eeuw*. Arnhem: Gijsbers & Van Loon.
- Nübel, O., 1970. *Mittelalterliche beginen- und sozialsiedlungen in den Niederlanden*. Tübingen: J.C,B Mohr (Paul Siebeck).
- Oltmans, A. 1928. Het Nassaus Weduwenhuis te Arnhem, In : GELRE : 31, 1928. *Bijdragen en mededeelingen*. Arnhem: P. Gouda Quint, pp.155-180.
- Oltmans, A., 1930. Muilen voor de weduwen in het Nassausche Weduwenhuis te Arnhem, In : GELRE : 33, 1930. *Bijdragen en mededeelingen*. Arnhem: P. Gouda Quint, pp. 206.
- Paques, V., 1993. De geschiedenis van de Stichting Sint Nicolai Broederschap te Arnhem. Zutphen: Walburg Pers.
- Ploeg, H. van der, 2008. Straatraadsels : Naell Tynnegieterstraat, In : *De Gelderlander : Arnhemse Courant [Editie Arnhem], 10 juli 2008*.

Prak, M., 1998. Armeenzorg 1500-1800. In: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen red., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*. Amsterdam/Den Haag: Nederlands Economisch Historisch Archief, pp. 49-90.

Schmidt, A., 2001. *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw*. Amsterdam: Uitgeverij Promotheus/ Bert Bakker.

Schmidt, A., 2007. Survival strategies of widows and their families in early modern Holland, c. 1580-1750. *The History of the Family* 12, pp. 268-281.

Schoenen, M., 1902. Het weduwenhuis te Doesburg, In : GELRE : 5, 1902. *Bijdragen en mededelingen*. Arnhem: P. Gouda Quint, pp.383-400.

Sigal, M.C., 1922. Het Dortmondts Weduwenhuis te Arnhem, In : GELRE : 25, 1922. *Bijdragen en mededeelingen*, Arnhem: P. Gouda Quint, pp.153-155.

Spaans, J., 1997. *Armeenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen*. Leeuwarden: Fryske Akademy.

Stempher, A.S., 1968. *Sjouwen door Arnhem*. Arnhem: Gijsbers & Van Loon.

Thoomes, W., 1984. *Hofjes in Utrecht*. 2° druk. Utrecht: Matrijs.

Wijngaarden, H. van, 2000. *Zorg voor de kost : armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle, 1650-1700*. Amsterdam: Prometheus/ Bakker.

Zondergeld-Hamer, A., 2006. *Een kwestie van goed bestuur. Twee eeuwen armenzorg in Weesp (1590-1822)*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.

Bronnen zonder auteur bekend:

Stichting van Naëll Tynnegieter, het oudste bejaardentehuis van Arnhem, *Gelders Dagblad/ Arnhemse Courant* 24 juni 1960.

Bijlage I : GA, GGA, 927 :

Goederen door weduwen binnengebracht 1626, 1628, 1629, 1631

Dese nabeschreven goederen heeft Annelies Lubberts op den letsten aprilis 1626 in het armenhuijs gebracht

Inden yrsten den een bed mit twe kussens ende een peulu

Ene gevoerde deken

Twee paer kustiten

Dan dezalfte paer laeckens

Een witte kast

Eenen wageschot olde kist

Twee tinnen schoetelen ende eenen kuijmken

Eenen coperen beker

De copere pott van twe quarteren ongeveer

Een swarten rock mit eenen hoijck behalven hare dagelicxe cleders

Eenen swart lijstken

Een ijseren ?ael mit eenen tangh

Twe vrouwestoelen

Een holten scherm

Dese nabeschreven goederen heeft Maijke Claessens int armenhuijs gebracht en na haren doet int voorseide huijs bliven sullen

Inden yrsten eenen bed mit tve dekens ende drie paer slaepplaeckens, drie kussens

Ene hoeijck

Enen swarten rock

Eenen swarten honscoten schort

Eenen heyligen daechs swart lijske

Eenen bevatten schorteldoeck

Noch eenen peersen schorteldoeck

Noch haer dagelixse cleders

13 halsdoecken, 13 huijven (blinddoeken of hoofddeksels), 13 pelen (soort doeken afgewerkt met kant) voor het hoofd te doen,

6 hemden

Een koperen ketel van wit koper ongeveer 5 quaerten groot

6 Tinnen lepels

Wageschotskist

Twe vrouwenstoelen

Een hangende spi(j)nde van wit hout

Eenen vouthengel (vouthangel = om in gewelf iets op te hangen), een tangh

Twe drinckkannekens met tinnen leden

Also Mayke voorseide van ???et mit een berueringe gevisiteert was soedat sij haer niet langer in 't armenhuijs behelpen conde, is sij op den 22 februari 1628 in 't gasthuijs gegaen ende all haer goet soe sij in 't voorseide armenhuijs gebracht had daer wechom uitgenomen.

Beel Jansdochter op den 38 october 1629 in 't armenhuijs tegensaver den Brueren gecommen sijnde heeft verclaert dese nabeschreven goederen te hebben

Inden yrsten een ped mit sijn hobehol?

Vier paar laeken

2 paer kussetieten

Eenen koperen pott

Een keteltien

Noch is haer, haren soon Gerrit Janszoon schuldig 30 gulden

Noch haren soon Rutt Janszoon 12 guldens

Dese nabeschreven goederen heeft Diliaen Jansdochter opden 2 junii 1631 in t armenhuys gebracht

Een bed mit eenen nieuwe deken ende eenen oude witte deken

Twee kussens

Vier paar laeken

Eenen hoijck

Eenen swarten rock

Eenen grote kist

Eenen wit kastien

Eenen voesten, eenen tangh, eenen til?

Eenen tinnen schotel mit eenen tinnen kop